

Зміст

Список скорочень	5
Вступ: про пояснення мотивації, ідей та методології роботи	9

*Термінологія та методологія вивчення радянського (18).
Історіографічні вузли антропології радянського (25). Жіноча
дієздатність. Відмінності. Насичене описання (30). Авторська
позиція. Джерела. Структура (35).*

РОЗДІЛ 1

Жінки України у повсякденні окупації:

відмінності сценаріїв, інтенції та ресурси виживання	40
---	-----------

*Відмінності: хронологія, географія, демографія et cetera (46).
Владні настанови, радянський досвід та способи їх конверта-
ції в стратегії життя під нацистською окупацією (60). Жіночі
стратегії протидії та виживання (68).*

РОЗДІЛ 2

Щоденник партизанки: смерть як виправдання	79
---	-----------

*Документальний контекст (79). Партизани та підпільники в
абсолютних і відносних цифрах (83). Рух Опору як директива
й канон (89). Структура «щоденника» (97). Частина перша:
«правильна біографія» (100). Вузлові моменти та зони умов-
чання (108). Пояснювальні схеми та фронтові листи (117).
Партизанська діяльність в уявленні Поліни Губіної (127).
Арешти як подвійна пастка (139). Правильна радянська по-
ведінка при арешті ворогом (144). Другий арешт: недописана
історія (158). Роздуми про головні інтенції «щоденника» (162).*

РОЗДІЛ 3

Справа вчительки Віри Набокіної: «не зовсім чиста у своїй поведінці та діях під час німецької окупації...»171

Документальний контекст (171). Суспільні запити: історичний контекст (173). Канон окупації у міфі «Великої Вітчизняної війни» (184). Атестаційна комісія: хто судді (196). Провина не-евакуації: державне та персональне (200). Провина мародерства й... (208) ...дискурсивне зникнення євреїв (213). «Робота на ворога» у звинувачувальних та виправдальних свідченнях очевидців (216). «Приближенное лицо начальника полиции города Солодухина» (227). У чому зрада? (235). Люди на захисті вчительки Набокіної (241). Механізми самозахисту (245). «Правильна» біографія і «правильна трудова етика» (247). Що робити з партією та комсомолом?(250). Відсутність самозахисту щодо жіночої моралі (256). Роздуми щодо завершення справи (264).

РОЗДІЛ 4

«Список Бірюкової»: каторга vs вдячність громади270

Документальний контекст (270). Держави Європи у практиках «очищення» від колаборантів (275). Радянська Україна у стратегіях та практиках покарання «зрадників батьківщини» (283). Лінії захисту: перші листи Пилипа Симеоновича Бірюкова, батька засудженої (302). Лінія захисту в колективних листах та свідченнях: героїзм (314). Уявлення про провину (322). Лінія самозахисту: скарга Єлизавети Бірюкової (329). Перевірки у контексті перегляду справи (336). Роздуми щодо потенції соціальної дії окупованих «радянських» людей (351).

Роздуми для післямови.....	356
Іменний покажчик.....	375

ВСТУП: про пояснення мотивації, ідей та методології роботи

Ідея книги пов'язана з війною, яку в 2014 році проти України розпочала Російська Федерація¹, окупувавши Крим і частину Донецької та Луганської областей. Окрім дитячого щоденного повторення фрази «цього не може бути у ХХІ столітті», я постійно відчувала брак слів для описання подій окупації, для описання власної поведінки, поведінки своїх колег, друзів та знайомих. Певною мірою звернення до історії Другої світової війни стало способом проговорювання травми війни теперішньої, а вибір географії погляду – зони військової адміністрації, до якої входили тодішні Сталінська (нині Донецька) і Ворошиловградська (нині Луганська) області, усвідомлено обраним топосом роботи зі власним горем.

Із джерелами вийшло інакше. Три «центральні» для монографії джерела – «Щоденник партизанки», «Справа вчительки В. Г. Набокіної» і «Наглядове провадження у справі гр. Бірюкової Є. П.» – опинилися у просторі аналізу в різний спосіб. Два останні комплекти документів випадково, як часто буває у роботі в архівах, потрапили на очі за кілька років до війни та дуже здивували історіями, що містили у собі. Третій – «Щоденник партизанки» – знайдено та прочитано восени 2014 року в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Власне «Щоденник партизанки» з міста Чистякового, яка насправді була підпільницею, став тим поворотним моментом, що об'єднав названі справи у потенційне дослідницьке поле, у центрі котрого постало питання про те, як жінки, що вважали себе повністю радянськими (чи вірили, що вважали), абсолютно й навіть маніфестовано

¹ Wood E., Pomeranz W.E., Merry W., Trudolyubov M. *Roots of Russia's War in Ukraine*. – Woodrow Wilson Center Press with Columbia University Press, 2015; Schlögel K. *Entscheidung in Kiev. Ukrainische Lektionen* [Decision in Kiev: Ukrainian Lessons] – Munich: Carl Hanser, 2016; Czuperski M., Hebrst J., Higgins E., Polyakova A., Wilson D. *Hiding in Plain Sight: Putin's War in Ukraine*// Режим доступу німецькою: http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/HPS_German_web.pdf

лояльними й вірними владі, говорили про себе за часів окупації; як вони самі описували свою поведінку, що вважали хорошим, а що поганим; чи зберегли і якщо так, то якою ціною, свою вірність та лояльність; чого вони прагнули після вигнання нацистів; ким бачили й ким хотіли, щоб їх бачили інші; хто був для них «своїм», а хто «чужим», чи формувалося взагалі поле «своїх» та «чужих», чи спільноти за часів катастроф атомізувалися; чи була жіночість тягарем чи перевагою; чи була тягарем обрана чи зіграна радянськість; чи зупинилися їхні соціальні годинники в умовах окупації; що давало їм сили жити; чи перетворювалися вони на зрадниць; чи боялися цього перетворення; чи хотіли вони бути героїнями чи ставали ними, як того вимагала радянська влада, чи вони самі вимагали того від себе...

Героїні цих центральних джерел говорять про себе самі. Вони й до сьогодні все ще промовляють свою правду, підсилену свідченнями своїх сучасників – друзів і ворогів. Цінність документів саме у тому, що у 1940-і роки ніхто – ані влада, ані люди – не знали, як правильно говорити про окупацію, а тому керовано або стихійно створювали власний словник², який, своєю чергою, спирався на державні настанови. Однак жодній владі, як зазначив П'єр Бурд'є, ніколи не вдається досягнути повного домінування й абсолютного права формувати та нав'язувати легітимне бачення соціальної реальності³. Відтак, словник самоописання формувався й під впливом власних настанов та мотивів авторок текстів.

Самопромовляння – це завжди місце вразливості, оскільки у нього є не тільки автор, але й читач/слухач/інтерпретатор, який може втриматися від суддівської інтонації, а може й ні. Для історика самобачення та самопромовляння – це велика удача, особливо якщо такі репрезентації стосуються періодів соціальних

² У тексті книжки всі его-документи подано так, як їх було записано (розказано) самими авторами/ками або тими, хто стенографував чи робив нотатки. У такий спосіб у тексті збережено інтонації, стилі мовлення, помилки, специфічні форми словотворення тощо.

³ Бурд'є П. Социальное пространство и символическая власть // Thesis. – 1993. – Вып. 2. – С. 148.

катастроф, які ніби віднімають кодифіковані способи говоріння. Щоправда, й Перша світова війна, й українська революція, й громадянська війна, епідемії тифу та «іспанки», голодомори та розкуркулення, репресії, що не вщухали, – були суцільним періодом соціальних катастроф, серед яких Друга світова, принаймні у пересічному сприйнятті, могла виявитися не найважчою й не найстрашнішою катастрофою. Однак вона була такою, про яку в 1940-і роки намагалися думати та говорити ті, хто її пережив (али). Згодом про окупацію теж говорили⁴, знімали кіно⁵, писали книги⁶. Але на весь цей масив текстів впливав потроху вибудований радянською владою й, так чи інакше, прийнятий людьми та доповнений ними, міф «Великої Вітчизняної»⁷, що він, за словами Ніни Тумаркін, став «радянською громадянською релігією»⁸ й, за словами Діни Хапаєвої⁹, відігравав роль «загороджувального міфу», який мав перетворити «Великий терор» у «мирне повсякдення», «нормальне життя», яке було зруйноване не у десяти, двадцяти чи тридцяти роки, а недільним ранком 22 червня 1941 року.

⁴ Кормина Ж., Штырков С. Никто не забыт, ничто не забыто. История оккупации в устных свидетельствах // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 222–241.

⁵ Youngblood D.J. A War Remembered: Soviet Films of the Great Patriotic War // The American Historical Review. – 2001. – Vol. – 106. – No. 3. – P. 839–856; Фомин В.И. Цена кадра: каждый второй – ранен. Каждый четвертый – убит... // Война на экране. – М.: Материк, 2006. – С. 17–46.

⁶ Fighting Words and Images: Representing War Across the Disciplines / Baraban E.V., Jaeger S., Muller A. (eds.). – Toronto: University of Toronto Press, 2012; Дубин Б. В. Советский и постсоветский исторический роман: Герои, поэтика, социальные функции / / Феномен прошлого / Под ред. И.М. Савельевой, А.В. Полетаева. – М., 2005. – С. 252–291.

⁷ Tumarkin N. The living and the dead: The rise and fall of the cult of World War II in Russia. – N.Y., 1994; Weiner A. Making sense of war. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton: Princeton University Press, 2001; Brooks J. Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. – Princeton, 1999 – P. 159–194; Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти // Империя и нация в зеркале исторической памяти. – М.: Новое издательство, 2011. – С. 10–30.

⁸ Tumarkin N. The living and the dead: The rise and fall of the cult of World War II in Russia. – N.Y., 1994. – P. 155.

⁹ Хапаева Д. Готическое общество: Морфология кошмара. М., 2007. Тут цит за: Копосов Н. Память строгого режима. История и политика в России. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 93.

Проте жінки, які говорили й писали про себе та про війну в 1940-ві, робили це у ситуації онтологічної та символічної невідзначеності. Для декотрих з них, як для підпільниці Поліни Губіної, війна так ніколи й не завершилась, для Єлизавети Бірюкової війна закінчилася «каторжними роботами», які вона відбувала з 1944 року. Однак не тільки війна, але й попередній досвід із обраною/означеною радянськістю робив їх вразливими за нацистської окупації, оскільки саме себе – як радянських жінок – вони бачили як головних потенційних жертв. А їхні сусіди могли «розгледіти» в них своїх головних ворогів, яких тепер, за окупації (чи деокупації), є нагода покарати руками тієї чи іншої влади. Вразливістю й непевністю був позначений і топос – зона військової адміністрації із рухливою лінією фронту, небезпечною близькістю радянської армії, до якої можна було дістатися, й вимагалось пояснювати собі та іншим, чому цього не зробили.

У контексті історії нацистської окупації дистанціювання від радянської влади, зневага чи ненависть до неї, що цими настроями були зумовлені дії певної кількості громадян УРСР, які постраждали від Голодомору, були розкуркулені, пограбовані, загнані у колгоспи чи «приєднані» через розділ Польщі між Німеччиною та СРСР – виявлялися значно меншим тягарем щодо сприйняття нацистської окупації. Оскільки «рідна радянська влада»¹⁰ сприймалася ними як не-рідна й, почасти, як окупаційна. Обрання ж чи усвідомлення себе радянськими накладало значні обмеження у виборі сценаріїв поведінки, реакцій, змушувало замислюватися над майбутнім, яке не виглядало безхмарним і з огляду на можливу довготривалість окупації, й з огляду на повернення радянської влади.

Пропагандистський тригер нападу Російської Федерації на Україну включав у себе ностальгію за радянським минулим, яке

¹⁰ Нахманович В. «Рідна влада», або Досвід однієї успішної окупації / Віталій Нахманович // Історична правда// Українська правда. – 5 травня 2015 // Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/05/5/148226/> Основою тексту став виступ автора 17 квітня 2015 р. на міжнародному історичному форумі «Спадок світових воєн та досвіди окупації України», проведеному Представництвом Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні, онлайн-порталом Historians.in.ua, Українською асоціацією дослідників жіночої історії та Українською асоціацією усної історії.

певна кількість українських громадян й у ХХІ столітті сприймала як «золотий вік». Однак цей тригер, як і кожна пропагандистська конструкція, не включав у себе реальної картини того, що означало бути радянською людиною взагалі та якими фарбами цей вибір (чи самонавіювання вибору) був забарвлений за часів Другої Світової війни й нацистської окупації зокрема. Самоописання, зроблені у 1940-і роки, – у щоденнику, скаргах, свідченнях при розборі персональних справ – важливі тому, що вони «промовляють» досвід, який тривалий час потрапляв у ситуацію примусового забуття. Це призводило до, у термінах Франкліна Анкерсмита, невиліковної травми¹¹, пов'язаної зі втратами попередньої ідентичності, а з тим потребувало міфу, який би ставив соціум перед обличчям минулого, яке б було повністю відділене від теперішнього й повідомляло про первісну ідентичність, про ту, якої суспільство вже не пам'ятало¹². У 1940-і роки міф «Великої Вітчизняної» вже почав творитися, й люди брали у цьому участь, однак вони пам'ятали так, як пам'ятали, й проживали так, як проживали, хаотично шукаючи правильних слів у ситуації, яка позбавляла їх звичної та кодифікованої різними засобами й інституціями мови¹³.

Говоріння із 1940-ми, побаченими та прожитими людьми, які вважали себе радянськими, має такий самий сенс, як говоріння із голодоморами 1920–40-х років, із тривалими роками політичних репресій – все це «робота з минулим, яке не минає»¹⁴. Ця робота була й є важкою для всіх народів.

¹¹ Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. – М.: Европа, 2007. – С. 443.

¹² Там само. – С. 498.

¹³ Kenz P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. – Cambridge, N.Y., 1985; Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – СПб., 1997; Ворожбитова А.А. «Официальный советский язык» периода Великой Отечественной войны: лингвориторическая интерпретация // Теоретическая и прикладная лингвистика. Выпуск 2. Язык и социальная среда. – Воронеж, 2000. – С. 21–42; Comet F.C. Telling October. Memory and the Making of the Bolshevik Revolution. – Ithaca, I., 2004; Келли К. Товарищ Павлик. Взлет и падение советского мальчика-героя. – М., 2009; Добренко Е. Музей революции. Советское кино и сталинский исторический нарратив. – М., 2008; Протуренко В.И., Ворожбитова А.А. Советская аргументативная модель в передовых статьях газеты «Правда» периода Великой Отечественной войны: Монография. – Сочи, 2012.

¹⁴ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2–3 (40–41). Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html#>

Стосовно європейського ХХ століття, то в ньому «минулим, що не минає» тривалий час була (й подекуди є) історія Другої світової війни. Як зауважив П'єр Нора, у 70-і роки ХХ століття гіркі спомини про режим Віші вилились для французів у масове обурення через помилування Президентом Помпіду поліцая Тув'є (1971); гнів та біль, а з ними й заборону на показ викликала кінострічка Марселя Офюльса «Горе і смуток» (1972), де Францію було показано далеко не в героїчному світі; обурення інтелектуалів спричинив і французький переклад монографії Роберта Пакстона «Режим Віші», концепція якого різко відрізнялася від офіційної доктрини¹⁵. Однак і на початку ХХІ століття, у 2008 році, «минуле» – нацистська окупація та життя французів під нею, зафіксовані фотографом Андре Зукка й представлені на виставці у Парижі, – викликали неабияку хвилю обурення мерії Парижу, депутатів, мешканців міста, позаяк яскраві фото демонстрували не спротив та боротьбу, а красиве, сповнене посмішками життя¹⁶.

Важко зрозуміти, що є більш болісним – говоріння чи мовчання, однак часто наслідки мовчання можуть бути ще боліснішими, ніж проведена «робота горя» (термін А. Еткінда). Ян Томаш Гросс, оцінюючи штучне засліплення польського суспільства стосовно історії окупації, зауважив, що спільнота, яка не може ужитися зі власною історією і змушена її фальсифікувати, ніколи не усвідомить власної ідентичності, «наступні покоління будуть постійно озиратися назад, побоюючись, аби правда не вилізла назовні, будуть шукати та знаходити нових зрадників»¹⁷.

Незважаючи на те, що дискурси описання Другої світової війни та історії окупації у різних країнах Європи спричинені різними, іноді абсолютно протилежними інтенціями та мотивами, їхнім загальним трендом був (й почасти залишався) ефект витіснення,

¹⁵ Там само.

¹⁶ Bruce Crumley. Paris Under the Nazis: Happy Days? //Time. – 2008. – 22 April. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://content.time.com/time/arts/article/0,8599,1733969,00.html>

¹⁷ Гросс Я.Т.: нужно просто сказать – поколение наших отцов творило ужасные вещи// Хадашот. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/content/istorik-yan-tomash-gross-v-intervyu-newsmaker-nuzhno-prosto-skazat-pokolenie-nashih-otcov>

який, на думку Жана-Франсуа Ліотара, й формував «минуле, що не пройшло та не переслідує теперішнє у тому сенсі, що воно у ньому відсутнє»¹⁸, і породжував способи його, минулого, внутрішнього проживання: спочатку шок без афекту, а потім афект без шоку. Ліотар порівнював «цей позасвідомий афект з певним термічним станом, з хмарою, що не піддається якісній характеристиці (гаряче, холодне, задоволення, муки, звеличення, тривога). Він поганий, він невизначений, він нічим не збагачує систему, він залишає її без можливості працювати, тобто перетворювати вхідну інформацію у те чи інше звернення, завдання якого підвищити ефективність системи чи наситити її функції»¹⁹.

«Хмарний стан» став реакцією, зокрема, й моєю власною, не лише на історію окупації за часів Другої світової, але й ширше – реакцією української та європейської спільноти на сценарії життя/виживання/загибелі людей на територіях, окупованих у ході здійснення російського вторгнення в Україну. Втративши політичну, економічну, культурну суб'єктність, окуповані землі залишилися й без суб'єктності інформаційної. Загарбані землі й окуповані люди перетворилися на певне «дзеркало», в якому відбиваються як сучасні кремлівські пропагандистські дискурси, переломлені через травматичний стан окупованих, так і «забутий-незабутий» дискурс пам'яті про окупацію в роки Другої світової війни, який ґрунтувався на неподоланому міфі «Великої вітчизняної». Родинні перекази – уривчасті, позначені як зонами умовчання, так і зонами відчайдушного проговорення, – демонстрували абсолютну неписаність буденного досвіду окупації у рамки, що їх пропонував радянський дискурс. Історії про «поганих своїх», «хороших чужих», про тортури, що їх зазнавали не тільки від «гестапо», але й від сусідів, спогади про страх, безпорадність, про тягар персонального вибору, про зраду, про неготовність померти, про голод, безнадію, безправ'я

¹⁸ *Ліотар Ж.-Ф.* Хайдеггер и «евреи» / Пер. с франц., послесл. и прим. В. Е. Лапицкого. – СПб.: Аксиома, 2001. – С. 5.

¹⁹ Там само. – С.20.

та несправедливість, про життя, яке тривало, не вмонтовувалися в ідеологічний порядок роздумів про «всенародний опір окупанту», видавалися «неправильними» й навіть небезпечними, а тому, залишаючись у родинному колі, у пам'яті, у незаданих питаннях, все ж витіснялися на периферію свідомості. Знання про «не таку» окупацію наче було та є, але й наче не було й немає.

«Минуле, яке не переслідує теперішнє» в умовах російсько-української війни, виявилось таким, що нікуди не поділося. Воно – витіснене та замінене на певний історичний сурогат – спричиняє афективну реакцію на поведінку людей, що залишилися на окупованих територіях. Афект проявляється як сталий когнітивний дисонанс і в аналізі, і в очікуваннях щодо людей на окупованих територіях. Так, значна частина європейської спільноти та українського суспільства, визнаючи факт російської агресії, не розглядає війну у широкому порівняльному історичному контексті, натомість аналізує агресію та її прояви й результати як унікальне явище, котрому не було аналогів ані в історії України, ані у світовій історії. В оцінках поведінки людей на окупованих територіях панував і досі панує певний сурогатний конструкт осмислення війни, те, що Аляйда Ассман називає «канонам», що виконує функцію офіційної історіографічної версії й протистоїть «архіву» історичної пам'яті²⁰. Цей «канон» сприяє запереченню/забуванню історичного досвіду проживання таких самих ситуацій старшими поколіннями чи виділенню з них зручних, маніпулятивних прикладів про «партизан», «підпільників», «загальний спротив населення» тощо. У такий спосіб описаний Ліотаром «афект без шоку» формує суспільний дискурс, в якому з'являються «ми» та «вони» («патріотичні ми» та «зрадники-вони»). Пережитий досвід Другої і Першої світової, що виявився неприсутнім ані в оптиці сприйняття війни, ані у спробах аналізу її людського ви-

²⁰ Assmann A. Canon and Archive // *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning. – Berlin, New York: de Gruyter, 2008. – P. 97–108.

міру, відкриває простір для поновлення фактично сталінських практик, де перебування людини на окупованих територіях залишалося тавром на все життя.

Історичні аналогії не спрацьовують у формуванні сучасних дискурсів, позаяк історія – не рецепт і не правила, повторення яких забезпечує розвиток людства. Причиною, що спонукає мене відшукувати у сценаріях поведінки людей під окупацією часів Другої світової війни думки для сьогодення, є не тільки персональна робота із травмою, але й те, що філософ Алексій Каменських (можливо, надто урочисто й трохи пафосно) називає «імперативною відповідальністю інтелектуалів». «Відповідальність імперативна, – зазначив він у відкритій лекції «Історична травма: між концепціями колективної провини та відповідальності», – від істориків та філософів вона вимагає роботи пам'яті: історики покликані бути своєрідними “анти-тілами” у суспільному організмі, зберігаючи пам'ять про пережиту суспільством травму саме як про травму, біду, яка ніколи не має повторитися, ці антитіла покликані підтримувати імунітет суспільного організму. Подібна робота передбачає необхідність свого роду “вторинного травмування”» <...> Відповідальність, про яку йдеться, з необхідністю потребує постійної праці любові і надії, в основі яких – просте розуміння неможливості зрадити друзів, не зраджуючи при цьому самого себе»²¹.

Об'єктом «вторинного травмування» у цій книжці є окуповані у часи Другої світової війни жінки. Окуповані, залишені, «визволені» й поставлені перед питанням «як ви поводити себе під ворогом?».

«Окупованість» тут розуміється як пролонгована символічна дія, яка не завершилась із вигнанням нацистів, а, навпаки, залишилась як частина біографії, як досвід та як стигма, що ставала приводом для персональних, суспільних чи державних підозр, по-

²¹ Каменських А. Историческая травма: между концепциями коллективной вины и ответственности / Алексей Каменских. – Публичная лекция. – 08.09.2016. – Электронный ресурс. – Режим доступа: видео: <http://magicscopepermlive.blogspot.com/2016/09/1130-09092016-magicscopetv-permlive.html>